

УДК 141.4(091) «652»

**С.М. Яремчук – аспірант
Національний університет «Львівська політехніка»**

СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЛІГІЇ І МОРАЛІ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДОБИ ВИСОКОЇ КЛАСИКИ

Автор осмислює проблему зв'язку релігії і моралі через призму ідей видатних філософів античності. В статті показано, що саме в період високої класики сформовані концепції про відмінності між релігією та мораллю (софісти) і про їх сутнісну єдність (Сократ, Платон, Арістотель). У статті наголошено, що більшість вчень античних мислителів доби високої класики розглядали мораль як дар богів, зв'язок іманентності і трансцендентності. Автор робить висновок, що релігійні інтуїції Сократа, Платона, Арістотеля дозволили філософам наступних часів (стойкам, неоплатонікам та середньовічним мислителям) вийти за межі історично обумовлених трактувань моралі і виявити її абсолютні засади.

Ключові слова: абсолютні моральні цінності, благо, етика, міфологія, мораль, релігія.

Кожна епоха і окремі філософи дають нам приклад розгляду питання зв'язку релігії і моралі. В історії філософії міркування про характер зв'язку релігії і моралі не отримало загальноприйнятого вирішення. І нині обидва ці напрямки духовної діяльності людей, як і складні взаємозв'язки між ними, перебувають у фокусі інтересів і дискусій мислителів сучасності, адже з часом коло цієї проблематики значно розширилося, охопило нові ділянки практичного засвоєння світу (глобальні проблеми сучасності). *Актуальність* теми даної статті зумовлена тим, що античні філософи періоду високої класики дали перші систематизовані варіанти осмислення цієї проблеми, і їх спадщина становить безцінну скарбницю думок і рішень найкращих і найглибших мислителів всіх часів. *Метою* даної статті є аналіз ряду концепцій зв'язку релігії і моралі представників філософії античного світу періоду високої класики. Окремі дослідження з цих питань наявні у вітчизняній і зарубіжній літературі [4; 5; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 15; 16; 17 та ін.], проте в них ця проблема не постає як окремий предмет дослідження.

Постановку проблеми співвідношення моралі і релігії в єдності космологічного і антропологічного аспектів здійснили софісти. Їх просвітницький пафос знайшов вираз у намаганні зрозуміти зв'язок усього з людиною - вихідною засадою їх філософування. Протиставляючи природу і закон, майже всі представники софістики вказували, що цінності, якими керуються людина і суспільство, виникають завдяки мистецтву та особливим законам, а не дані від природи. Усвідомлення надприродного характеру культури через введення категорії «штучність» дозволило софістам висунути на перший план ідею морального виховання. На їх думку, «чесноту можна придбати старанням і навчанням» [13, с. 433]. Досягти добродетності вдається лише власними зусиллями, адже «боги не дають людям нічого доброго і прекрасного без праці і клопоту» [15, с. 453]. Розрізнення сфери божественного і людського, акцент на людських зусиллях у моральному вдосконаленні дозволили софістам визначити і виділити сфери моралі та релігії. Проте в питанні про походження моралі софісти залишаються в межах міфологічної картини світу. Моральні якості людини, а також держава і порядок пов'язані, на їх думку, з діяльністю Зевса. Протагор в однойменному діалозі Платона так описує походження моральності: «З тих пір, як людина стала причетною до божественного, лише вона одна з живих істот, дякуючи спорідненості з богом, почала визнавати богів і почала воздвигати їм вівтарі і кумирів» [13, с. 43]. Люди почали будувати міста і жити у спільноті. Але оскільки вони ще не володіли мистецтвом жити разом, то починали ображати один одного, і їм знову доводилося селитися окремо і гинути. Тоді Зевс посилав Гермеса ввести серед людей сором і правду. А того «хто не хоче дотримуватися сорому і правди вбивати як виразку суспільства» [13, с. 432]. Незважаючи на те, що софісти стверджували відносний характер моралі, вони водночас вказували на всезагальний характер моральних норм. Пов'язуючи мораль з богами як абсолютними першими принципами космосу, вони тим самим стверджували залежність моралі від абсолютних і вічних цінностей.

Таким чином, навіть у софістів, яких прийнято вважати релятивістами в розумінні моралі, наявний зв'язок моральності з релігійними уявленнями. Проте цей зв'язок ще не розглядається як незмінний і сталий. Підкреслюється умовний характер усяких настанов, як моральних, так і релігійних. Моральним ідеалом софістів і місцем вправлення в добродетності є поліс. Підкреслюючи суспільний характер добродетності, софісти тим самим вказували на різниці між мораллю та релігією. Метою полісного життя є навчання добродетності. Відповідно добродетністю буде все, що сприяє життю в полісі: набути

добročесності означає стати хорошим громадянином. Софісти вважали, що не існує загального визначення добročесності, доброго і злого. «Що будь-якому місту здається справедливим і прекрасним, то і є для нього таким, поки воно про це думає» [11, с.12], – говорив Протагор. Отже, відносність і суб'єктивізм характерні для міркувань софістів не лише щодо пізнання, але й стосовно моралі і релігії.

Для молодших софістів поліс уже не є моральним авторитетом. На першому плані постає індивід з усім розмаїттям людських можливостей. Головне – це користь окремої людини. Каллікл уважав, що мораль і право вигадані представниками влади для своєї вигоди. Отже той, хто здатний стати вище від законів, має на це право. На думку Фрасімаха, «справедливе є не чим іншим, як покорою сильнішому» [11, с. 19]. Аналогічно пояснює походження релігії Критій. Якийсь мудрець, стверджує він, «придумав для людей божий страх, щоб він служив деяким страхом для злих і в тому випадку, якщо і таємно вони щонебудь (дурне) чинять, або говорять, або мислять» [11, с. 70].

Софісти не відкинули міфи і релігію, а підійшли до них філософськи. Вони вперше виділили в міфологічній нероздільності феномени моралі і релігії. Їх позицію щодо цього питання відрізняє суцільний скепсис. «Про богів я не можу знати, є вони, чи їх нема, тому що занадто багато перешкоджає такому знанню, – і писання темне, і людське життя коротке» [6, с.348] – зазначав Диоген. Загалом у ставленні софістів до релігії та міфології присутня деяка подвійність. Якщо старші софісти не відкидали народну релігію і міфи, то молодші були більш послідовними в критиці релігії. Проте і ті, й інші не доходили до повного заперечення міфології та релігії. Релігія і міфологія розуміються в софістів як сили, що можуть допомогти в моральному формуванні людини. Софісти вважали, що мораль і релігія створюються людиною і є засобом регуляції людської поведінки. Причому релігія підвладна моралі і виконує функцію виховання людини. Незважаючи на те, що софісти (в основному старші) не заперечували всезагального характеру моральних законів, обмежуючи, однак, всезагальність кордонами окремого полісу, вони як критерій морального закону висували користь індивіда або полісу. Виходячи з цього, вони розуміли добročесність як будь-яку гідність людини, а також і як благо взагалі. Це призводило до релятивізму в етиці і підміни моральних оцінок прагматичними, абсолютного відносним.

Інший підхід, відмінний від морального релятивізму софістів, властивий Сократу. У питанні співвідношення моралі та релігії Сократ пішов далі від софістів і не лише підкреслював специфіку моралі і релігії, але й започаткував певний напрямок в осмисленні їх взаємозв'язку. Якщо софісти розділяли мораль та релігію, то Сократ накреслив шляхи їх об'єднання. Життя достойне (моральне) і благочестиве (релігія) нерозривно пов'язані. Сократ зосередив увагу не на випадкових, а на сутнісних зв'язках моралі та релігії, пов'язавши обидві сфери з абсолютним буттям.

Як і софісти Сократ від космології та натурфілософії звернувся до аналізу людської свідомості і мислення. Як зазначає Г.Г.Майоров, «Сократ вивів за межі філософії вивчення зовнішньої природи, віддавши її дослідникам-натуралістам, і зробив єдиним законним предметом філософського інтересу людський дух в усіх формах його прояву, особливо в моральній та пізнавальній» [10, с. 39]. На відміну від софістів Сократа цікавила істина, а не успіх чи вигода. Він учив «пиклуватися, перш за все, не про тіла ваші чи гроші, а про душу, щоб була якнайкращою» [13, с. 84]. Основне питання філософії, за Сократом, полягає в знанні, як потрібно жити. Причому «найбільше слід цінувати не життя як таке, а життя хороше» [13, с. 97]. Найдоступнішою для пізнання людини є діяльність її душі. Отже, основним життєвим завданням кожної людини є самопізнання (відповідно до принципу «пізнай самого себе»). За словами Сократа, йому допомагав «даймон», внутрішній голос, вказівок якого він завжди дотримувався. Філософ стверджував, що немає більшого блага для міста, ніж служіння богам. У розумінні Сократа Бог постає як всезагальний розум, вища доцільність, найвище Благо. На думку Г.Г.Майорова, «найсильніша потреба в духовній релігії і неприйняття архаїчної міфології відображені в Сократа, в якого поняття бога майже повністю втрачає свій попередній космологічний смисл і постає майже чисто етичним» [10, с. 199].

Сократ досліджував не характери, а основи вчинків. Морально, за Сократом, означає, перш за все, розумно. Він поділяє блага і цілі на зовнішні і внутрішні (душевні). З них лише останні залежать від волі людини і лише тією мірою, якою ця воля керується розумом. Єдиним достойним предметом для розуму постає добročесність. Пов'язавши мораль з розумом і зробивши критерієм моралі розумність вчинку в вищому смислі цього слова, Сократ стверджував тим самим всезагальність моралі. Розум для античності є божественним. «Той, хто ... пізнає все божественне – бога і розум, – розмірковує Сократ, – найкраще пізнає самого себе» [14, с. 263]. Оскільки ж найкращим предметом для розуму і пізнання є добročесність, то добročесне життя буде найкращим божественним рівнем людського існування. У добročесності людина стає подібною до бога. Справжня добročесність, мудре життя є ідеалом, воно має бути збудоване на розумних засадах, створених богом. Бог у Сократа є найповнішою реалізацією добročесності та ідеалом для наслідування.

Розділ другий. Філософська антропологія і культура

Найбільш завершене античне вчення про нероздільність моралі та ідеї Бога належить Платону. Справжнє, блаженне, божественне життя, за Платоном, пов'язане не з перехідним і тимчасовим земним світом. Вічні, незмінні ідеї-боги є для нього єдиним достойним предметом прагнень людини. Платон наголошував на позаземному характері релігійних і моральних цінностей. Добročесність приводить людину до бога, а споглядання розумної краси ідеального світу гарантує істинність добročесності і чистоту моральних ідеалів.

Дійсно блаженними, за Платоном, є лише боги. Вони прекрасні, добрі, безсмертні, мудрі. Назва «мудрець» підходить тільки для бога. Бог є благом, «серед богів зло не вкоренилось» [14, с. 156], тому Платон критикує традиційну грецьку міфологію за неморальність, вважаючи неправильним для дитячого віку знайомство з більшістю міфів. Він не відкидає богів грецької міфології, а лише вимагає філософського очищення релігійного досвіду від аморального змісту. Аморальні боги для Платона не є богами взагалі.

Усе моральне життя людини, за Платоном, нерозривно пов'язане зі світом ідей. Ідеї постають одночасно як мета і межа людських прагнень, як міра справжньої добročесності і регулятор людської поведінки. Добročесність є втіленням абсолютних ідей. Мета морального вдосконалення для людини полягає у наслідуванні бога. З усіх чеснот Платон особливо виділяє справедливість, яка уподібнює нас до бога. В людини немає іншого способу уподібнитися богові, ніж стати якомога справедливішими. «Уподібнитися до бога, - підкреслює філософ, - означає стати розумно справедливим і розумно благочестивим» [14, с. 232]. Знання цього є, за Платоном, мудрістю і справжньою добročесністю.

Неперехідне значення Платона полягає в обґрунтуванні залежності всього устрою земного життя від світу ідей. Правдива мораль за Платоном – це прагнення до позамежного світу ідей, який постає моральним ідеалом для людини. Метою морального життя є осягнення і втілення в своєму житті законів ідеального світу. Процес морального вдосконалення трактується філософом як уподібнення богам-ідеям і включає в себе споглядання, очищення і повне злиття з Єдиним, яке є предметом моральних зусиль. Причому моральна досконалість – лише частина шляху до повноти буття, яке ототожнюється зі спогляданням позамежної краси розумного світу. Добročесність є «моральною здійсненністю абсолютного першопринципу» [9, с.369].

Особливу позицію в розумінні взаємозв'язку моралі та релігії займає Арістотель. Він робить акцент на моралі, яка у нього переважає релігію. Якщо для Платона душа, проявляючись у полісі, повинна завжди прагнути до світу ідей, то в Арістотеля простір моралі – це сфера суспільної практики. На відміну від Платона, який головну роль у моральному вдосконаленні відводить душі, Арістотель підкреслює верховенство розуму в моральному житті. Ця особливість етики Арістотеля пов'язана з його концепцією Розуму – Першодвигуна, який він розуміє цілком релігійно. Не заперечуючи народну релігію, він подає своє бачення бога. «Арістотель релігійний, але божеством для нього є Розум, що керує космосом» [8, с. 355]. Розум є найвищим буттям, найвищим благом, від нього все залежить, в тому числі світова Душа, яка є принципом руху космосу. Душа – енергія Розуму, оскільки «енергія розуму – це життя» [2, с. 332]. Розум – царство богів-ідей, всезагальна мета. Все прагне Розуму і любить його. Розум же любить себе самого і прагне тільки себе, оскільки в нього немає іншого достойного предмету прагнення. Розум є самозадоволеним і тому перебуває у вічному блаженстві.

Для приведення в рух світу необхідне вічне, нерухоме начало. Цим началом за Арістотелем і є Бог-Розум, який постає першодвигом вічного, незнищеного світу. Будучи причиною будь-якого руху він сам залишається нерухомим, але водночас актуальним. Він вічно насолоджується і блаженствує. Його блаженство полягає в осмисленні самого себе. Діяльність бога – це самоосмислення, а його сутність – «мислення про мислення». Вічна самодіяльність бога не передбачає втручання в світовий процес. Доцільність у світі існує за рахунок дії наявних в самому світі цілеспрямованих сил. Джерело цих сил – не першодвигун, а природа. Розум в Арістотеля є метою будь-якого руху і метою природи. Розум організовує, впорядковує і спрямовує вічно існуючу матерію. Стосовно людини Розум постає метою всієї її діяльності. Людина, за Арістотелем, є еманациєю космосу, мікрокосмосом, в якому царює Розум. Розум людини, будучи еманациєю космічного Розуму, є сутністю душі і в усьому керує нею. Проте це не лише споглядальний, як у Платона, а ще й діючий розум. Людина є «волаючий розум, або ж осмислена воля» [1, с. 160].

Для Арістотеля власне етикою є те, що безпосередньо пов'язане з волею. На його думку, Платон помилково пов'язав добročесність зі своїм ученням про вище благо, яке не має стосунку до добročесності як такої чи іншої ідеальної мети. Метою, заради якої чиниться діяльність, є благо. Щастя – «це вище і найпрекрасніше благо, яке дає величезне задоволення» [1, с.53]. Щастя Арістотель відносить до дару богів. Але навіть якщо боги не посилають щастя, а воно є плодом добročесності, «воно все-таки належить до божественних речей, бо нагородою і метою добročесності постає найвище благо і щось

божественне і блаженне» [1, с.54]. Для доброчесності, за Арістотелем, необхідно не стільки знання, скільки діяльність. Філософ докладно досліджує власне практичні блага, або, іншими словами, необхідну умову справжнього блаженства, оскільки людина без благодаті не може жити блаженно, божественно. Тим не менше, вершина морального життя досягається розумним спогляданням. «Моральним ідеалом Арістотеля є бог» [4, с. 93] – відзначає В.Ф. Асмус. Ця спрямованість до абсолютного, божественного пронизує етику Арістотеля, в тому числі його міркування про «практичну мораль». Вище благо – прекрасна діяльність, яка спрямована на найкращий предмет. Справжня мета людського життя – не насолода, а блаженство, тобто діяльність, бажана сама по собі, а не заради будь-чого іншого. Тому вище благо недоступне для практичної діяльності, а досягається лише через споглядальну діяльність. Предметом споглядання є Розум. Найважливішою є споглядальна діяльність, яка є самодостатньою. Споглядання люблять заради нього самого, безкорисно, бо від нього немає жодної влади. Звідси стає зрозумілим, чому Арістотель виступає проти егоїзму та утилітаризму в етиці. «Розрахунок стосується корисного, а доброчесність прекрасного» [3, с. 84]. Егоїзм він відверто пов'язує з утилітаризмом, пошуком користі для себе. Філософ зазначає, що люди «живуть для корисного, а не для прекрасного, бо вони егоїсти» [3, с.85], і далі пояснює, що корисне є благом для самої людини, а прекрасне – безвідносним благом.

Розглядаючи переважно «практичні блага», Арістотель вказує на те, що єдиним достойним предметом прагнення волі постає розум. Прагнення абсолютного визначає весь устрій етики Арістотеля. У нього виявляється прагнення «волаючого розуму» людини до розуму космічного. Розум-бог виходить за межі корисного і приємного, є гарантією чистоти моралі.

Підсумовуючи викладене вище, варто зробити такі висновки. У вченнях античності доби високої класики мораль і релігію було виділено з міфологічної нероздільності. Мораль мислиться орієнтованою на поліс, суспільство як сферу практичної реалізації космічного порядку. Необхідність у ній слабне, як тільки заходить мова про вище Благо (софісти). З іншого боку, в працях античних мислителів високої класики наявні концепції, в яких стверджується єдність моралі і релігії (Сократ, Платон, Арістотель). Через мораль і релігію людина приходить до вищого Блага, досягає блаженного життя. Мораль сприймається як дар богів, зв'язок іманентного і трансцендентного. Релігійний і моральний досвід, осмислений з позицій філософії, лише тоді визнається як справжній, коли пов'язується з абсолютним і вічним космосом. Слід зазначити, що релігійні інтуїції дозволили Сократу, Платону, Арістотелю та пізніше стоїкам, неоплатонікам та мислителям середньовіччя вийти за межі історично обумовлених трактувань моралі і виявити її абсолютні основи.

Література:

1. Арістотель. Етика / Арістотель. – М.: АСТ, 2002. – 492 с.
2. Арістотель. Метафізика / Арістотель. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 608 с.
3. Арістотель. Риторика. Поэтика / Арістотель. – М.: Лабиринт, 2000.
4. Асмус В.Ф. Арістотель / В.Ф.Асмус, А.Ахмахов // Философская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1960. – т.1.
5. Гиляров А.Н. Греческие софисты, их мировоззрение и деятельность в связи с общей политической и культурной историей Греции / А.Н.Гиляров. – М.: Унив. Тип., 1888. – 208 с.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; [ред. тома и авт. вступ. ст. А. Д. Лосев]. – М.: Мысль, 1986. – 571 с.
7. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування / Т.Г.Аболіна, А.М.Єрмоленко, О.О.Кисельова, В.А.Малахов. – К.: Наукова думка, 1997. –138 с.
8. Лосев, А.Ф. Платон. Арістотель / А.Ф. Лосев, А.А. Тахо-Годи. – М.: Мол. Гвардия, 1993. – 383 с.
9. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: В 2 кн. /А.Ф.Лосев. – Харьков: Фолио, 2000. – Кн.2. – 688 с.
10. Майоров Г.Г. Философия как искание Абсолюта. Опыты теоретические и исторические / Г Г. Майоров. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 416 с.
11. Маковельский А. Софисты / А. Маковельский. – Баку, 1940. – Вып. 1. – 47 с.
12. Пантелева И. Социальное пространство декламационного дискурса античного мира / И. Пантелева. – Донецк: Юго-Восток, 2011. – 404 с.
13. Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор / Платон; [общ. ред. А.Ф. Лосева и др.]. – М.: Мысль, 1999. – 864 с.
14. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид / Платон; [Общ. ред. А.Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М.: Мысль, 1999. – 528 с.
15. Прокофьев А.В. Софисты / А.В.Прокофьев // Этика: Энциклопедический словарь; [Под. ред. Р.Г.Апресяна и А.А.Гусейнова]. – М.: Гардарики, 2001. – 671 с.
16. Скрипник А.П. Религия и мораль / А.П.Скрипник // Этика: Энциклопедический словарь / [Под. ред. Р.Г.Апресена и А.А.Гусейнова]. – М.: Гардарики, 2001. – С. 408.].
17. Хома О. Серве Пінкерс про теологію, людину, мораль і сенс життя сучасної людини / О.Хома. – Філософська думка. – 2012. - № 4.

Розділ другий. Філософська антропологія і культура

Яремчук С.М. Соотношение религии и морали в античной философии периода высокой классики. Автор осмысливает проблему связи религии и морали через призму идей выдающихся философов античности. В статье акцентировано, что именно в период высокой классики сформированы концепции о различиях между религией и моралью (софисты) и о их сущностном единстве (Сократ, Платон, Аристотель). В статье акцентировано, что большинство учений античных мыслителей периода высокой классики рассматривали мораль как дар богов, связь имманентности и трансцендентности. Автор делает вывод, что религиозные интуиции Сократа, Платона, Аристотеля позволили философам позднейших времен (стоикам, неоплатоникам и средневековым мыслителям) выйти за пределы исторически обусловленных интерпретаций морали и выявить её абсолютные основания.

Ключевые слова: абсолютные моральные ценности, благо, этика, мифология, мораль, религия.

Serhiy M. Yaremchuk. The Relation of Religion and Morality in the Philosophy of High Classical Period. The author examines the problem of relation the religion and morality through the famous ancient philosophers' ideas. The article demonstrates that in the High Classic period were formed the concepts about the difference between the religion and morality (Sophists) and about their unity as well (Socrates, Platoon, Aristotle). There are the accents in the article that the majority of the classic philosophers' teachings understudied the morality as the gods' gift and the religion of immanence and transcendence. The author arrived at the conclusion that the religious intuitions of Socrates, Platoon and Aristotle made it possible for the philosophers of further periods (Stoics, Neo-Platonists, Middle Adds thinkers) to across the historical cordons of interpretations of morality and to find the absolute morals foundations.

In teachings of antiquity of time of the high classics a moral and religion was abstracted from mythological inseparability. A moral is thought oriented to the policy, society as sphere of practical realization of space order. A necessity weakens for it, as soon as speech calls about higher Blessing (sophists). On the other hand, in the works of ancient thinkers of the high classics the conceptions unity of moral and religion are presented (Socrates, Plato, Aristotle) being firmly established. Through a moral and religion a man comes to higher Blessing, arrives at beatific life. A moral is perceived as a gift of gods, copulas immanent and transcendent. Religious and moral experience, intelligent from positions of philosophy, only then is acknowledged as real, when contacts with absolute and eternal space. Religious intuitions allowed Socrates, Plato, Aristotle and later stoics and thinkers of the Middle Ages to go out outside the historically conditioned interpretations of moral and educe its absolute bases.

Keywords: absolute morals values, ethics, mythological, morality, religion, well-being.